

ԿԱՐՆՈ ԲԱՐԲԱՌԻ ԽՈՍՎԱԾՔՆԵՐԻՆ
ԱՆԴՐԱԴԱՌՆԱԼՈՒ ՄԻ ՓՈՐՉ

Կարնո բարբառը համարվում է հայերենի կենդանի բարբառների մեջ ամենամեծերից մեկը: Բարբախտաբար, վերջին երկու հարյուրամյակի ընթացքում այս բարբառով խոսող մի սովորական գանգված հանգրվան է գտել Շիրակի դաշտում, զգալի մասն էլ՝ Ջավախքում և այլուր: 1972 թվից ի վեր ՀՀ ԳԱԱ Հր. Աճառյանի անվան լեզվաբանության ինստիտուտի լեզվաբան-բարբառագետները ձեռնարկել են հատուկ ծրագրով հայերենի բարբառների գրառման աշխատանքները՝ հընթացս կուտակված նյութերը մեկնաբանելու, բարբառային ամենատարբեր իրողությունները ուսումնասիրության առարկա դարձնելու և հայ բարբառագիտության զարգացմանը նպաստելու միտումով: Տարիների տքնաջան հավաքչական աշխատանքներով կուտակված 500 խոսվածքային միավորների մեջ քիչ չեն մաս Կարնո բարբառին առնչվող գրանցումները: Շիրակի տարածքի գյուղերից մեզ հաջողվել է գրառել Մշո գավառի բազմաթիվ գյուղերից, Խուրից, Սասունից գաղթածների մայրենի խոսվածքները: Այս տարածաշրջանում ոչ պակաս արդյունավետ եղավ Կարնո բարբառը կրող կարսեցի, բասենցի գաղթականների առաջին, երկրորդ սերնդի ներկայացուցիչների հետ հանդիպումներն ու նրանց մայրենի խոսվածքների գրանցումները: Ներկայումս այդ բարբառը կրող երրորդ, չորրորդ սերնդի ներկայացուցիչները հաղորդակցվում են միանգամայն օրինաչափորեն ձևավորված միջբարբառային խոսվածքով: Եթե դրան հավելենք մաս կրական արևելահայերենի հզոր ազդեցությունը, ապա պարզ կդառնա, թե որքան կարևոր էր վերջին 25 տարիների ընթացքում Շիրակի տարածաշրջանի *Ազատան*, *Գետք*, *Մարմաշեն*, *Ոսկեհասկ*, *Ախուրիկ*, *Հայկավան* գյուղերում պարբերաբար ձեռնարկված հավաքչական աշխատանքները:

Հայերենի բարբառների բառապաշարից ընտրված թեմատիկ առանձին խմբի, տվյալ դեպքում՝ ժամանականիշ բառերի քննությունը հետաքրքիր շատ իրողություններ է ի հայտ բերում: Կարնո բարբառի տարբեր խոսվածքների գրանցումներից ընտրել ենք *ԱՌԱՎՈՏ* օրապահին վերաբերող բառանվանումները:

ՆՀԲ -ում այս բառի դիմաց գրված է. «*Առաւօտ* - այգ, սկիզբն տունջեան, արևագալ. առ հարոյթ (առյարոյթ), այսինքն՝ «Ժամ յառնելոյ ի քնոյ»:¹

Արմատական բառարանում Հ.Աճառյանը թեև չի ստուգաբանում *առավոտ* բառը, բայց փաստարկներ է բերում *առ* նախդիրից և *աւօտ* արմատից կազմված լինելու օգտին: Ըստ նրա՝ *աւօտ* արմատը «ժամանակ» է նշանակում, և որ այդ բառից են կազմված *շաղաւօտ* (գիշերվա ժամը 4-ը՝ ըստ արևելյան ժամահաշվի) և *կամաւօտ* (գիշերվա ժամը 5-ը) ժամանումները:²

Գ. Ջահուկյանը *առավոտ* (առաւաւտ) համարում է հնդեվրոպական **auos* - լուսավորել (*ausos* - արշալույս) ձևից սերող բառ՝ առ նախածանցով և աւտ վերջածանցով, իսկ արմատը աւ-ն է:³ Նույն կարծիքին է մաս էղ. Աղայանը. «Մենք արմատն ենք համարում աւ, իսկ առ- և աւտ(օտ) ածանցներ»:⁴

1) *Առավոտ* հասկացության դիմաց Շիրակի տարածքի բոլոր խոսվածքներում առկա է *հառավօղ* համապատասխանությունը՝ հիմնականում մակբայական կիրառությամբ: Ասենք՝

Հառավօղ էրտանկ բրդի բազար (Գյումրի):

Յէսօր հառավօղ շաղ թեզ տեղէս հէլա (Կարսի Փաղըրվան՝ գրանցված Ոսկեհասկ գյուղում):

Օրվա պահերի անվանումները հիմնական բառաֆոնդի ամենագործուն շերտի բառերն են, որոնք տարբեր բարբառներում հանդես են գալիս լեզվամտածողության

¹ Տե՛ս ՆՀԲ, հ. 1, եր., 1979, էջ 298:

² Հ.Աճառյան, ՀԱԲ, եր., հ. 1, էջ 256:

³ Գ. Ջահուկյան, ՀԼՊ. Ուսման գրառման ժամանակաշրջան, եր., 1987, էջ 159:

⁴ Է.Աղայան, Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, եր., 1974, էջ 24:

նույնությունից բխող կաղապարային ձևերով: Ժամանակը հաշվարկելիս մարդիկ ամենից առաջ հիմք են ընդունել անխախտ հաջորդականությամբ միմյանց հերթագայող երևույթները և հատկապես՝ ցերեկվա և գիշերվա հաջորդականությունը: Համաժողովրդական գործառույթ ունեցող բառաձևերի կողքին հանդես են գալիս ժողովրդի տվյալ հատվածի կենսակերպի յուրահատկությունից բխող եզակի բառանվանումներ, որոնք կարող են այլ տարածքներում չկրկնվել:

Հայերենի բարբառներում *առավոտ* հասկացության բառանվանումները ներկայանում են բազմաթիվ հոմանիշային տարբերակներով: Դա բացատրվում է այն հանգամանքով, որ այդ օրապահն ընդգրկում է բավական երկար ժամանակահատված՝ գիշերավարտից մինչև կեսօր: Ահա այդ անորոշությունից ձերբազանվելու, հնարավորինս ճանաչելի, ընկալելի դարձնելու միտումով օրվա այդ պահն անվանելիս մարդիկ ընտրել են տվյալ ժամանակահատվածին բնորոշ որևէ հատկանիշ և դրել անվանման հիմքում: Առավել ուշադիր քննությունը ցույց է տալիս, որ դրանք առավոտվա տարբեր պահերն են մատնանշում:

ա) Վաղ առավոտ լինելու հանգամանքն ընդգծվել է *գիշեր* բառով կազմված ձևերում, ինչպես, ասենք, գիշեր և հան արմատներն իրար կապելով և դրանով գիշերավարտի գաղափարն արտահայտելով *գիշերհանա* բառաբաղադրությամբ:

Հառավօդ-գիշերհանա սաղանի պէս դէմքս յեկավ (Կարսի Փալըրըվան):

Գիշեր բառի գործիականի քարացած հոլովածը՝ *գիշերով*, «վաղ առավոտ, գրեթե գիշեր, դեռ լույսը չբացված» նրբիմաստներն է ներառում, այլ խոսքով՝ գործողությունը ավելի շուտ գիշերը, քան թե առավոտյան կատարվելու հանգամանքն է մատնանշվում: Այդ *գիշերով* մակբայի գործառության առիթով տեղին է նշել Հր.Աճառյանի հետաքրքիր մեկնաբանությունը հետգրաբարյան շրջանում առաջացած *վա* հոլովման մասին, ինչին նա անդրադարձել է Ն.Նախիջևանի բարբառի քննության առիթով: Նա գտնում է, որ *վա* հոլովման ենթարկվող ժամանականիշների գործիականը պետք է լինե՝ առավոտվանով, գիշերվանով, այսինքն՝ գործիականի համար - *վանով* վերջավորությունն է օրինաչափ, սակայն այդ դեպքում *գիշերվանով* բառը կհասկացվի «գիշերվանն էլ միասին հաշվելով»: Ուստի գործիականը կազմվում է պարզ -ով վերջավորությամբ: Իսկ ժամանականիշներն առհասարակ գործիական չունեն»:⁵ Նշենք, որ գործիական հոլովով միջոցի խնդիր է ձևավորվում, իսկ տվյալ դեպքում գործ ունենք ժամանակի պարագայի հետ:

բ) Առավոտ օրապահի անորոշությունը հաղթահարելու, ավելի ստույգ ժամանակահատված ցույց տալու, ասենք, վաղ առավոտ լինելու հանգամանքն ընդգծելու նպատակով են գործառել *հ'առավօդ կանուխ* բառակապակցությունը:

Հ'առավօդ կանուխ ճամպա հընգավ (Մարմաշեն):

2) Ծագումնաբանական մի առանձին խմբում էլ կարելի է առանձնացնել բնիկ հայերեն *լույս* արմատից սերող բառանվանումները: Միանգամայն բնական է, որ *առավոտ* հասկացությունն առնչվում է արևի լույսի տարածվելու գաղափարի հետ: *Մութ* և *լույս* արմատներով ստեղծվել են վերլուծական բաղադրություններ՝ շաղկապական, հարադրական բարդություններ: Օրինակ՝

Մութուլուս էր, օր խօրօզը կանճէց (Ագատան):

Լույս և դեմ արմատների բաղադրությամբ առաջացած բառաձևերին բնորոշ է վաղ լուսաբաց բառիմաստը: Դրանք մատնացույց են անում լույսը բացվելուն նախորդող պահը, ինչպես, ասենք, *լուսուղէն* բառաձևը:

Լուսուղէն քիճըն բօն էգավ (Գետք):

Մրան համարժեք է Արարատյան բարբառի խոսվածքներում առկա *լուսաղենմին* բառանվանումը, որն անցել է նաև գրական արևելահայերենին:

Փոխառյալ *թարաֆ* (կողմ) բառով հայաբանության արժեք ունեցող նկարագրական տիպի ժամանականիշներ են ստեղծվել, որոնք լայնորեն գործառում են Կարնո բարբառի խոսվածքներում, ինչպես՝ *լուսու թարաֆ*, *հառավօղվա թարաֆ*:

Բարբառախոսների հավաստմամբ՝ կիրառելի է նաև *ատամնա մուտ* (աղամամութ) համապատասխանությունը, որն, անշուշտ, կապվում է Աղան նախահոր հետ՝

⁵ Հ. Աճ ա ռ յ ա ն, *Քննություն Նոր Նախիջևանի (Նրինի) բարբառի, Եր., 1925, էջ 187:*

մատնանշելով աշխարհաստեղծման այն պահը, երբ իրարից անջատվել են խավարն ու լույսը: Նմանատիպ բառերը գուցե և հաճախական չեն, սակայն հասկանալի են բոլոր հավատացյալներին և խոսքում կարող են ունենալ լրացուցիչ գործառական բաշխում: Ընդ որում՝ բառակապակցության արժեքով (հատկացուցիչ-հատկացյալ կառույց), ինչպես՝ Ատամա մուտ, Ատամու մրտի հեղ: Այսպես՝

Ատամու մրտի հեղ պաբքս փողի վրա էր (Կարսի Ուզունքիխսա՝ գրանցված Ոսկեհասկ գյուղում):

3) Ծագումնաբանական առանձին խումբ են կազմում *առավոտ* հասկացության դիմաց փոխառյալ *սաբահ* ձևի հնչյունափոխված տարբերակները ներկայացնող բառավանդումները: Թուրքերենի միջնորդությամբ պարսկերենից փոխառյալ *սաբահ* ժամանականիշը «շուտ, կանուխ, վաղ» նրբիմաստներն ունի և խոսքի մեջ ժամանակի պարագա է ձևավորում՝ ընդգծելով գործողության՝ վաղ առավոտյան կատարվելը:

Բացառապես մակբայական գործառույթ դրսևորող *սաբահ* փոխառյալ բառից սերող *սաբահտան* կամ *սաբախտան* ժամանականիշը լայն կիրառություն է ստացել հայերենի հատկապես արևմտյան խմբակցության բարբառներում: Լայնորեն գործառում է նաև Կարնո բարբառի տարբեր խոսվածքներում, ինչպես՝ Գյումրի քաղաքի, Կարսի Փաղորվան, Ղզըլչախչախ, Ուզունքիխսա, Աղջաղալա, Բասենի մի շարք գյուղերից գաղթած շիրակցիների խոսքում:

Սաբախտան կիսուրը թընդիրը վառեց (Բասեն):

Վաղ առավոտ լինելու հանգամանքն ընդգծելու համար թուրքերենից փոխառյալ *թեգ* (շուտ) ձևի զուգորդությամբ սաստկական արժեք է ձեռք բերել *սաբախտան թեգ* բառակապակցությունը: Այսպես՝

Սաբախտան թեգ տեղդերը մըղավ ժամը (Ագատան):

4) *Առավոտ* հասկացության դիմաց առկա բառանվանումների հոմանիշային տարբերակներից մեկն էլ Շիրակի մարզի Ոսկեհասկ գյուղում մեր կողմից գրանցված՝ Կարսի Ղզըլչախչախ գյուղի խոսվածքում առկա *աղղամուղղ* համապատասխանությունն է: ՆՀԲ-ում *աղղամուղղ*-ի համար նշվում է նաև աղտամուղտ, աղտումաղտ հոմանիշները, որոնք գործառում են «մութ, մառախուղ, խավար» իմաստներով:⁶ Նշանավոր հայագետ Ա. Մեյեն *աղղամուղղ* բառը առանձին բնության առարկա է դարձրել «Հայերեն ստուգաբանություններ» շարքում: Ըստ Մեյեի՝ դա մի կրկնավոր բարդություն է, որ առաջացել է հայերենում կիրառվող երկու ուշագրավ միջոցներով:

1) ա և ու ձայնավորների հերթագայությամբ, ինչպես՝ խառնիխուռն... և 2) մ-ի հավելումով կամ բառասկզբի բաղաձայնի փոխարինում մ-ով, ինչպես՝ հացումաց...: Ապա ավելացնում է . «Այս երկրորդ միջոցը բավական հազվադեպ է հին բնագրերում, բայց ազատ կիրառվում է ժամանակակից ժողովրդական լեզվում: Ուստի աղղամուղղ-ի սկզբնական ձևը աղջ է»: ⁷ Իսկ այդ արմատին Մեյեն զուգադրում է հնդեվրոպական այլ լեզուներում առկա ձևեր՝ անձրև նշանակությամբ: ՆՀԲ-ում *աղղամուղղ*-ի համար նշվում է «մութ, մառախուղ, խավար» իմաստները, և բերվում են վկայություններ աղտամուղտ, աղտումաղտ հոմանիշային տարբերակների մասին:⁸ Այդպիսի փաստի առկայությամբ անառարկելի ենք համարում *աղղամուղղ* բառաձևի աղերսը հայոց հին օրացուցային համակարգում վկայված գիշերային 2-րդ ժամանվան հետ: Այլ խոսքով՝ Կարսի Ղզըլչախչախ գյուղի խոսվածքում առկա *աղղամուղղ* ժամանականիշը *աղղամուղղ* ժամանվան մնացուկային ձևն ենք համարում:

5) *Առավոտ* հասկացության դիմաց ինքնատիպ մի ժամանականիշ էլ՝ *աղոթրան*, գործառում է ինչպես Մշո, Վանի, Խոյի բարբառներում, այնպես էլ Կարնո բարբառի մի շարք խոսվածքներում՝

Աղոթրանն օր բաժվավ, շուղըն շօրերըս հակա, տընեն հեղա (Բասենի Նարման գ.):

Այս աղոթրան (աղոթարան) ածանցավոր բառը կարող էր նշանակել և՛ աղոթելու ժամանակ, և՛ աղոթելու տեղ: Վերջին իմաստն ավելի հավանական է թվում (-արան ածանցին առավել բնորոշ է տեղ ցույց տալը): Կարելի է կարծել, որ դեռ արևապաշտության շրջանում առավոտյան աղոթքն արվել է դեմքով դեպի արևելք՝ «աղոթարան»: Աս-

⁶ Տես ՆՀԲ, հ. 1, եր., 1979, էջ 298:

⁷ Ա. Մեյե, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, եր., 1978, էջ 154:

⁸ Տես ՆՀԲ, հ. 1, եր., 1979, էջ 298:

տիճանաբար կատարվել է տեղ-ժամանակ անցում, և արդյունքում առաջացել է *աղօրքան* ժամանականիշը՝ *արևագալի ժամ* իմաստով: Այդ սովորությունը ծիսապաշտամունքային բնույթի այլ տարրերի հետ ժառանգորդաբար անցել է քրիստոնեությանը, և աղօրքան բառն էլ բարբառներում շարունակել է գործառել ժամանականիշի արժեքով:

6) *Առավոտ* հասկացության իմաստով Շիրակի տարածքի խոսվածքներում գործառող հոմանիշային տարբերակներ կան հայ ժողովրդական հեքիաթներում: Վաղնջական ժամանակներից ժողովրդի շուրթերին գոյատևող, սերնդեսերունդ փոխանցվող հեքիաթներն անսպառ շտեմարան են բարբառային իրողություններն ուսումնասիրողների համար: Բասենի խոսվածքում առկա «խօրօզխօսումին» ժամանականիշ մակբայը կոպիտ մոտավորությամբ մատնանշում է վաղ լուսաբացը: Այն, հավանաբար, կապվում է հայերենում և այլ լեզուներում ընտանի կենդանիների և թռչունների վարքի միջոցով օրապահը որոշելու սովորության հետ:

Անփոփելով «առավոտ» հասկացության իմաստով հայերենի բարբառներում և մասնավորապես՝ Շիրակի տարածաշրջանում գործառող Կարնո բարբառի խոսվածքներում առկա բառանվանումների քննությունը՝ գալիս ենք եզրահանգման, որ գիշերավարտից մինչև կեսօր ձգվող այդ օրապահի բառանվանումներին բնորոշ է հոմանիշային բազմազանությունը:

Հայոց լեզվի պատմության, ազգագրության, պատմագիտության, բանագիտության և այլ բնագավառների հետ առնչվող շատ հարցերի պատասխանը կարելի է գտնել բարբառների բառապաշարի ուսումնասիրության շնորհիվ:

К АНАЛИЗУ ГОВОРОВ КАРИНСКОГО ДИАЛЕКТА

____ Резюме ____

____ Д. Барнасян ____

Одним из живых диалектов армянского языка является каринский, которым ныне пользуется довольно большое число армян, проживающих в Ширакском регионе и Джавахетии. Ныне продолжают работы по изучению особенностей говоров этого диалекта, проводятся систематические собирательские работы. Данная статья посвящена словесным названиям, обозначающим утреннее время суток ("утро"). Сравнительный анализ показывает, что временной промежуток от окончания ночи до полудня в разных говорах этого диалекта обозначается словами, которые характеризуются разнообразием синонимов.